

О. Удод

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ КИЯН В УМОВАХ ОКУПАЦІЇ
(вересень 1941 – листопад 1943):
ПИТАННЯ МЕТОДОЛОГІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ**

Історія війни (як би вона не ідентифікувалась у національних історіографіях – Другої світової чи Великої Вітчизняної) належить до найбільш міфологізованих, зретушованих, відверто сфальсифікованих сторінок світової історії [10; 8; 6; 9]. При цьому радянська (сталінсько-брежнєвська) історія війни, за С.В. Кульчицьким, «була сфальсифікована ще в процесі створення» [8]. Основною методологічною тезою радянської історіографії (а сьогодні й російської) був міф про те, що «советський народ переламав хребет нацизму і приніс визволення народам Європи». А тому всі події, факти, явища, проблеми, людські долі, помилки, що не вкладались в цю схему (дефетизм, колабораціонізм), викреслювались з історичної й життєвої хроніки, нагадування про них каралося у той чи інший спосіб. Страх правди і справедливості панував всеохоплююче. Але, крім ідеологічних, історіографічних, методологічних дискусій, проблема Другої світової війни має, на відміну від інших спірних сторінок історії, чітко виражений політичний аспект, який постійно актуалізується в масовій свідомості. Існуюча проблема ОУН-УПА, полеміка навколо примирення ветеранів, невирішення їх питань і через 60 років дали підстави публіцистам говорити про нашу (українську) «поразку в Другій світовій війні» [11]. Можна справедливо завдячити німецьким колегам, які демонструють високоцивілізовані і високоморальні зразки вирішення проблеми примирення, ліквідації розколу нації. Р. Вайцеккер, президент ФРН у 1984–1994 рр., говорив, виступаючи в німецькому бундестазі 8 травня 1985 р. з нагоди 40-річчя закінчення війни в Європі: «Ми, німці, представляємо собою єдиний народ, єдину націю. І ми відчуваємо себе частиною єдиного цілого тому, що пережили одну й ту саму історію. 8 травня 1945 р. ми пережили як дату спільної долі нашого народу. Це нас об'єднує. Нас об'єднує й спільна воля до миру» [1, с. 402]. І врешті-решт німецький народ об'єднався в жовтні 1990 р. Не випадково саме німецький єпископ у м. Трір Райнхард Маркс, голова комісії «Справедливість і мир» єпископської конференції Німеччини, провів разом із вищим духовенством римо-католицької, греко-католицької церков, а також за участі представників УПЦ (КП), УПЦ (МП) та УАПЦ спільний екуменічний молебень на військовому цвинтарі в с. Потелич на Львівщині 8 травня 2005 р. У цьому маленькому українському селі поховані солдати вермахту, советські й українські

воїни. Спільна пам'ять про них об'єднує тих, хто розуміє війну як велетенську машину зла [11].

Окрім політичних, історія Другої світової війни має безліч методологічних, історіософських й історіографічних проблем. «Симптоматичний інтелектуальний вакуум доводиться констатувати, – відзначив український історик О.Є. Лисенко, – коли мова заходить про загально-теоретичні й методологічні аспекти дослідження Другої світової війни. Не викликає сумніву, що такий стан речей є спадщиною радянських часів (повної уніфікації, згідно з марксистсько-ленінською методологією, відсутності альтернативних наукових шкіл, санкцій проти сміливців, які наважувалися на “крок вліво чи вправо”), результатом тривалого ізоляціонізму радянської історіографії, хронічного браку контактів із зарубіжними вченими, недоступності їхніх праць» [10, с. 7]. Найбільш табуованими темами історії війни були і є донині, на нашу думку, якраз ці дві, що заявлені у назві, – окупація й повсякденне життя в умовах війни.

Які причини такого стану вітчизняної історіографії? Вони є очевидними. Свого часу М.В. Коваль (у 1999 р.) зазначав, що злободенна тема – фашистський окупаційний режим – привертає увагу тільки в історіософському плані, бо «для історіографічного її розгляду підстав майже немає» [6, с. 43]. Тематика, пов'язана з окупаційним режимом, була небажаною з політичних міркувань. Адже на тривалий час (від півроку до трьох років) у сфері «антагоністичного соціально-політичного режиму та ідеології» опинилися велика частина території (1,8 млн кв. км) та населення (понад 80 млн чоловік) Радянського Союзу. В умовах радянського тоталітаризму усі ці люди автоматично втрачали довіря влади і зараховувались до числа неполяльних. 15 травня 1942 р. був виданий наказ Прокурора СРСР № 46⁰⁰ «Про кваліфікацію злочинів осіб, які перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів у районах, тимчасово захоплених ворогом», згідно з яким притягувались до відповідальності за статтею 58¹ «а» КК РРФСР і відповідних статей КК інших республік «радянські громадяни, що перейшли на службу до німецько-фашистських окупантів, а також виконували вказівки німецької адміністрації по збору продовольства, фуражу і речей для потреб німецької армії, по відновленню промислових і комунальних підприємств...» [5, с. 383]. Таким чином, всі, хто працював в умовах окупації (а це був так званий «вимушений колабораціонізм», за який у Європі не притягали до відповідальності), підлягали арештові й кримінальному покаранню. Окрім цього, не вважались вартими спеціальної уваги істориків радянського періоду «будь-які суспільні процеси, що відбувалися на окупованій території, крім, звичайно, підпільно-партизанського руху, контрольованого комуністичною партією або НКВС» [6, с. 48]. А серед

цих «суспільних процесів» насамперед це – повсякденне життя мільйонів українців в умовах окупації. За справедливою оцінкою німецьких колег (Таня Пентер, доктор історії, Бохум) «історія повсякденного життя під час окупації залишається “білою плямою” в історіографії... Все ще зберігається давнє табу щодо “праці на ворога”» [15, с. 34].

Вивчення повсякденного життя людей в умовах окупації неодмінно приводить до важливих світоглядних висновків. Як образно писав Валерій Грузин, історик «піднімається над документальним жанром до філософських узагальнень», розглядаючи цю проблему як зіткнення двох полярних сил – «держава-людина». При чому держави як тоталітарні системи: «окупанти, що тримали “тубільне” населення Києва за варварське бидло, і радянське керівництво, яке тримало своїх громадян за ніщо, не лише залишивши їх напризволяще, а й підставляючи їх під дула “шмайсерів” (підбив Хрещатика, диверсії тощо)» [13, с. 10]. Окрім цього, нерозробленість проблем повсякденного життя в умовах окупації пояснюється банальною професійною некомпетентністю багатьох істориків: в Україні не розроблений інструментарій дослідження «Alltags-geschichte», не виявлено достатнього корпусу джерел, при зборі «усної історії» увага акцентувалася на героїчній тематиці, на звірствах окупантів, а способи виживання людей в екстремальних умовах війни сором’язливо обминалися.

В той же час у західній історіографії, починаючи з 1970-х рр. тема історії окупації здобула визнання як історія суспільства. Бо досліджується не лише окупаційна політика гітлерівського уряду й окупаційних органів, але і її вплив на економічну, політичну, етнічну й соціальну структуру окупованих країн. Для історії повсякденності це дуже важливий теоретичний і методологічний постулат, адже повсякденність – це не тільки житлово-побутові умови, це психологізація побуту, дослідження ставлення людини до держави, суспільства, пануючої системи цінностей через призму щоденного сприйняття свого існування. Саме цей акцент мала на увазі Н.М. Яковенко, характеризуючи історико-антропологічний підхід (він домінуючий в історії повсякденності): «Оптика... антропологічного погляду, відкриваючи нескінченну інформаційну еластичність джерел, водночас досить чітко обмежує коло своїх повноважень: не війна, а гама свідчень про війну; не інститути й форми влади, а уявлення про владу та своє їй (владі) підпорядкування; не Церква, а сприйняття віри та прояви побожності; не вчинки, а клубок мотивацій і намірів довкола вчинків». [24, с. 8–9]. Тобто те, чим реально живе людина, про що думає, про що говорить. Маємо ситуацію, коли суб’єктивне, особистісне превалює над реальними подіями.

У сусідній Польщі в 1970-х рр. А. Конечний і Г. Шургач досліджували працю недепортованих поляків на Німеччину. Важливі імпульси для вивчення історії окупації радянських областей зроблені в Німеччині. Дітер Польш і Томас Зандкюлер опублікували дослідження про Галичину, а Бернард К'ярі і Крістіан Герлах – про Білорусь. Карел Беркгоф написав дисертацію про щоденне життя в райхскомісаріаті «Україна» [15, с. 35]. Ці та інші дослідження спонукають до відмови від попередніх стереотипів: історія оstarбайтерів добре задокументована і вивчена (але їх було «лише» 3 млн), а тих, хто працював «на ворога», обминали увагою (хоч їх було 22–27 млн).

У сучасній українській історіографії останнім часом (1995–2006 рр.) приділяється певна увага проблемам окупації. Перед тут ведуть роботи, присвячені блоку економічних питань (роботи І.Г. Ветрова про економічну експансію третього райху в Україні, О.В. Потильчака про експлуатацію трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації). П.В. Рекотов здійснив реконструкцію системи органів управління на окупованій території України. Цінними є роботи В.Ю. Короля про долі радянських військовополонених та становище інтелігенції під час окупації і її співпрацю з німецькою владою. Із цілої низки проблем історії окупації, які потребують дослідження, увагу українських істориків привертають духовне та культурне життя населення в роки окупації. Релігійне життя досліджують Ю.В. Волошин, В.В. Гордієнко, О.Є. Лисенко, І.М. Грідіна. Освіта періоду окупації стала предметом дослідження В. Ленської, О.В. Потильчака. Комплексні роботи щодо німецького окупаційного режиму здійснили І.С. Тарнавський, А.В. Скоробогатов і В.А. Нестеренко [14].

Але, якщо порівняти здобутки сучасної української історіографії з, наприклад, російською історіографією, то таких синтетичних праць, як монографія Б.В. Соколова «Окупація. Правда і міфи» (2003 р.), нашим історикам ще треба створювати. Друге, що відрізняє роботи російських колег – це дослідження проблем окупації через призму психоісторії (Є.С. Сенявська), накопичення джерел щодо повсякденного життя в умовах окупації (Л.М. Пушкарьов, П.П. Данилов).

Дослідження повсякденного життя під час окупації, зокрема Києва в вересні 1941 р. – листопаді 1943 р., має опиратися на джерельну базу не тільки традиційного типу, а й із залученням «усної історії», мемуарної літератури, спогадів. На солідній джерельній базі створена в 1995 р. монографія Т.В. Вронської «В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.)», що дало можливість автору дослідити проблеми житла, санітарно-епідеміологічного стану, постачання продуктами харчування і промисловими товарами. Але ця робота присвячена постокупаційному періоду. Велика кількість документів

(129) опублікована у науково-документальному виданні «Київ у дні нацистської навали: За документами радянських спецслужб» (2003 р.). Основний масив документів виявлено у фондах ДА СБУ, ДА МВС України, ЦДАГО України, АМО РФ. В ЦДА ВОВУ зосереджені документи німецької групи армій «Південь», серед яких є справи узагальнюючого характеру, що стосуються діяльності окупаційних властей в різних сферах повсякденного життя. Інформативно насиченими є щомісячні донесення польових та гарнізонних комендатур. Цінним історичним джерелом є документальна повість Д.В. Малакова «Оті два роки... У Києві при німцях» (2002 р.) [13]. У 2002 р. в Україні перевидана книга Ф. Пігідо-Правобережного [16], в якій є великий розділ «Два роки німецької окупації».

Як же жили кияни в період окупації? Про ці 778 днів «при німцях» В. Грузин, представляючи книгу Д.В. Малакова як редактор, в кількох штрихах змалював повсякденність киян: «Знищене житло. Щоденний голод. Брак тепла, одягу, світла. Постійна загроза самому існуванню. Присутність смерті і відсутність надії. Зверхність чужинця, який заволодів правом на твоє життя. Скажіть, що може бути гіршим?» [13, с. 9].

Із структур повсякденності найзлободеннішим очевидно в окупаційному Києві було житло. На початок війни в Києві мешкало 930 тис. чол., а на час визволення (листопад 1943 р.) – 70 тис. Зменшення – в 13 разів (!). Але й при цьому кияни залишались фактично без житла, бо місто було зруйновано на 40 %. Суцільних руйнувань зазнало 3 км забудов: 940 великих житлових і адміністративних будівель.

Окупаційна влада взяла на облік весь вцілілий житловий фонд міста. Стихийне переселення тривало лише перший тиждень окупації. Комендант Києва наказав кербудам негайно закрити всі вільні квартири і заявити про них у районні управи не пізніше 5 днів після оголошення наказу. Самовільний в'їзд у квартири суворо заборонявся, а винні каралися. Окупаційна влада здійснювала перманентне переселення киян з кращих квартир у гірші. Поліпшене житло займали функціонери окупаційної адміністрації або бронювалося для приїжджих. Ворота будинків вночі замикалися й охоронялися сторожами. Вночі весь Київ був у суцільній темряві. Світло горіло лише в тих будинках, де проживали німці. Киянам заборонялося користуватися електроенергією, за порушення цієї заборони загрожував розстріл. Якщо в будинках патрулі помічали інші джерела освітлення, вони без попередження стріляли у вікна.

Після обліку всього житла окупаційна влада через районні житлові управління почала приймати заяви на поселення, але до зими (1941/1942) квартири не надавались, населення знаходилось на вулиці. Міська управа була вимушена через газету запропонувати населенню займати вільні квартири самостійно, попередивши двірників. За житло

платили в радянських карбованцях (1,32 крб. за кубометр житла і 4 крб. з кожного члена сім'ї за комунальні послуги). Радянські гроші ходили паралельно з німецькими: 10 карбованців дорівнювали 1 німецькій марці.

Німецька влада відновила роботу двох турбін ТЕЦ, трамвайну електростанцію, електромережа була відновлена на весну 1942 р. тільки в центральній частині міста.

У жовтні 1941 р. німці відновили трамвайний рух за 4 маршрутами. Спочатку мешканці Києва користувалися трамваєм, але могли входити тільки через задній майданчик, оскільки передніми дверима користувалися виключно німці. За порушення цього правила загрожував розстріл. Вартість квитка для киян становила 50 коп. Але через місяць в Києві почали розповсюджуватися чутки, що хтось застрелив німця в трамваї. З цієї причини з другої половини грудня 1941 р. трамваї ходили «тільки для німців».

Водопостачання (водопровід) німці теж відновили. Зруйнований він був відступаючими більшовиками. Але працював він не повсюдно: у квартали, де були підірвані будинки, вода не подавалася.

Німецька влада намагалася відновити роботу промислових об'єктів, які мали працювати на її армію та забезпечувати комунальне господарство, побутові потреби, харчування населення.

Були відновлені і почали працювати маслозаводи, консервна фабрика, дріжджовий завод, кондитерські цехи фабрики ім. К. Маркса, тютюнова фабрика, пивоварний та лікерні заводи. Міська управа організувала біржу праці, одразу ж було наказано всім зареєструватися – чоловікам і жінкам віком від 16 до 60 років. Поряд з біржею праці в Києві були створені бюро з набору робочої сили для Німеччини. За спогадами Ф. Пігідо-Правобережного місцеве населення (українці) суттєво допомагали у відбудові цукрових заводів.

8 січня 1942 р. генерал-комісар Києва Квітцрау видав розпорядження про загальну трудову повинність. Ті, хто не з'являвся у визначене місце, підлягали покаранню (від таборів примусової праці до «тяжких покарань»). З 1 березня 1942 р. усі кияни, зайняті на різних роботах, отримали трудові картки із потижневими записами про безперервність роботи керівників підприємств і установ, де вони працювали.

Одним із способів не померти з голоду для багатьох жінок стала проституція – промисел, якого не було в СРСР і який німці відразу прагнули регламентувати. Склались списки повій, вони мали контрольну картку і регулярно проходили огляд у спеціального лікаря на предмет венеричних захворювань. Крім добровільної проституції, була й примусова. Київська біржа праці пропонувала молодим жінкам роботу офіціантками, а через 2–3 дні роботи в їдальні відправляли під

загрозою репресій в офіцерські публічні будинки. За спогадами (Д.В. Малаков) досить часто повії у супроводі клієнтів-німців ходили на базар і відбирали насильно продукти у громадян.

Всі 778 днів окупації киян неперервно переслідував голод. Налагоджувати пристойну торгівлю та громадське харчування для киян німці не збирались.

У жовтні 1941 р. окупаційна влада через міську газету оголосила, що всі кияни отримуватимуть по 200 г хліба щоденно. Для цього кербуди склали списки, але вже 16 жовтня хліб припинили видавати. Ще двічі – 16 і 30 листопада, а також кілька разів у грудні за такими ж списками видавали хліб, а далі кияни вже нічого не отримували. У магазинах двічі поступав у продаж оселедець, давали по 500 г на людину. А в грудні 1941 р. централізована торгівля в Києві припинилася. Залишилось два джерела для здобування харчів. Перше – багатокілометрові піші походи в сусідні села. Але після 7 квітня 1942 р. усі походи на села окупаційна влада заборонила. Друге – це базари, де панували шалені ціни та спекуляція. Склянка житнього борошна коштувала 10 руб., солі – 10 руб., 1 кг сала – 1000 руб., 1 літр молока – 45 руб. Працювали Сінний, Єврейський, Володимирський та Бессарабський базари.

Окупаційна влада фактично не займалася питаннями освіти. Була спроба відновити початкову школу (1–4 кл.): за роки окупації діяло всього 40 народних шкіл (6,5 тис. учнів, у той час як до війни було 100 тис. учнів). З вузів у Києві частково продовжував навчальний процес лише сільськогосподарський інститут. Працювало 2 школи для «фольксдойче» та «райхсдойче», в яких викладали німці.

У Києві фактично згасло культурно-мистецьке життя. Доросле населення за звичкою відвідувало кінотеатри, де демонстрували виключно німецькі пропагандистські кіножурнали. Але після облав «культпоходи» припинилися. В Києві працювало радіо, але більшість передач було німецькою і лише декілька – українською.

Це лише побіжний, фрагментарний огляд деяких основних структур повсякденності киян в умовах окупації, що окреслюють майбутні синтетичні праці з цієї проблеми. Варто також висвітлити проблему «зіткнення цивілізацій» саме через призму повсякденності, ставлення до церкви, активізації релігійного життя, змішані шлюби, мотиви радянської влади, що знищувала продукти, житло і залишила своїх громадян на «випаленій землі», та багато інших.

Література

1. Вайцеккер Р. Признать прошлое // В кн.: Другая война: 1939–1945. – М., 1996. – С. 390–404.

2. Вільшанська О.Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни // УІЖ. – 2004. – № 4.
3. Вронська Т.В. В умовах війни: життя та побут населення міст України (1943–1945 рр.). – К., 1995. – 84 с.
4. Данилов П.П. Продовольственные ресурсы блокадного Ленинграда // Вопросы истории. – 2005. – № 2. – С. 42–56.
5. Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб). – К.–Львів, 2003. – 528 с.
6. Коваль М.В. Друга світова війна і Україна (1939–1945 рр.): історіософські нотатки. – К., 1999. – 76 с.
7. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж–Нью-Йорк–Львів, 1993. – 660 с.
8. Кульчицький С. «Советская история войны была сфальсифицирована еще в процессе создания» // Вечерние вести. – 2005. – 6–12 мая.
9. Кучер В.І., Чернега П.М. Україна у Другій світовій війні (1939–1945). – К., 2004. – 272 с.
10. Лисенко О.Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // УІЖ. – 2004. – № 5. – С. 3–16.
11. Магдиш І. Наша поразка у Другій світовій війні // Дзеркало тижня. – 2005. – 4–10 червня.
12. Малаков Д. Київ у війні 1941–1945 років // Історія в школах України. – 2004. – № 9–10. – С. 59–63.
13. Малаков Д. Оті два роки... У Києві при німцях. – К., 2002. – 320 с.
14. Нестеренко В.А. Окупаційний режим у військовій зоні України в 1941–1943 рр. (адміністративний, економічний та соціокультурний аспект). – Автореферат ... канд. іст. н. – К., 2005. – 21 с.
15. Пентер Т. «Робота на ворога» чи «примусова праця» у вугільній промисловості Донбасу під час окупації 1941–1943 рр. // УІЖ. – 2005. – № 1. – С. 34–41.
16. Пігідо-Правобережний Ф. «Велика вітчизняна війна»: Спогади та роздуми очевидця. – К., 2002. – 288 с.
17. Потільчак О.В. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви. – К., 1997. – 29 с.
18. Пушкарев Л.Н. Досуг фронтового госпіталю // Вопросы истории. – 2005. – № 2. – С. 149–152.
19. Сенявская Е. Психология Великой Отечественной войны: источниковедческие проблемы // История. – 2001. – № 40–41.
20. Сенявская Е.С. Человек на войне: историко-психологические очерки. – М., 1997.
21. Соколов Б.В. Оккупация. Правда и мифы. – М., 2003. – 352 с.
22. Томан К.Б. Дни великих бедствий в сознании современников // В кн.: Другая война: 1939–1945. – М., 1996. – С. 296–313.
23. Чернега П.М. Вклад робітників України у зміцнення воєнно-економічної могутності СРСР в роки Другої світової війни (1939–1945). – К., 2004. – 428 с.
24. Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – 416 с.